

ՀԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԱԾԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ
ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ
ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY**

1

**ARMENIAN FOLK CULTURE
XVII**

**TRADITION AND MODERNITY
IN ARMENIAN CULTURE**

FESTSCHRIFT FOR
STEPAN LISITSIAN
ON THE OCCASION OF HIS 150TH BIRTHDAY

YEREVAN
IAE PUBLISHING HOUSE
2018

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
XVII**

**ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ**

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

***Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ***

Խմբագրական խորհուրդ

Պավել Ավետիսյան (*գլխավոր խմբագիր*), Լևոն Աբրահամյան,
Գրիգոր Արեշյան, Ռուբեն Բադալյան, Պիտեր Քաուի,
Տորք Դալալյան (*սպարասխանատու քարտուղար*), Պատրիկ
Տոնապետեան, Միհրան Գալստյան, Սարգիս Հարությունյան,
Թամար Հայրապետյան, Լորի Խաչատուրեան, Թեո վան Լինտ,
Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան,
Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Ջուստո Թրաինա

Editorial Board

Pavel Avetisyan (*editor-in-chief*), Levon Abrahamian, Gregory Areshian,
Rouben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan (*assistant editor*),
Patrick Donabédian, Mihran Galstyan, Sargis Harutyunyan, Tamar
Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyan,
Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith,
Giusto Traina

Համարի խմբագիրներ՝

Հարություն Մարության, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հոբոսյան

- Հ 241 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1: Հայ ժողովրդական մշակույթ, XVII: Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում / ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: Խմբ. Հ. Մարության, Թ. Հայրապետյան, Ս. Հոբոսյան. – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2018. – 508 էջ: (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1):

Ժողովածուն նվիրված է ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին: Նախատեսված է հումանիտար և հասարակական ոլորտի գիտնականների և հայոց մշակույթով հետաքրքրված ընթերցողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	9
1. Ստեփան Լիսիցյան (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ) <i>Լիլիա Վարդանյան</i>	11
I. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՐԲԱԴԱՍՈՒՄ	
2. «Թշնամու» կերպարի ձևավորման մեխանիզմները՝ որպես՝ բռնության զանգվածայնությունն ապահովող գործոններ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում <i>Հասմիկ Գրիգորյան</i>	18
3. Մուսա լեռան հերոսամարտը՝ ըստ ականատես վերապրողների վկայությունների <i>Վերժինե Սվազլյան</i>	27
4. Անդրանիկ. բանահյուսական կերպարը <i>Ալվարդ Ղազիյան</i>	41
5. Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը՝ որպես մշակութային երևույթ <i>Հարություն Մարության</i>	54
II. ՍՏԱԼԻՆԻԶՄ. ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՕՐ	
6. Кампания этнической депортации армян в 1949г. и подконтингент «турки» среди спецпереселенцев «с Черноморского побережья» <i>Грануш Харатян</i>	66
7. Ալթայյան արքայը՝ որպես նորամուծությունների աղբյուր <i>Լևոն Արրահամյան</i>	81
8. Անաստաս Միկոյանի արձանի տեղայնացումը՝ որպես «հիշողության վայր» <i>Հասմիկ Կնյազյան</i>	90
III. ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆ-ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ- ՆԵՐԳԱՂԹՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
9. Սերնդափոխության հիմնախնդիրները հայրենակցական միություններում <i>Աննա Մարկոսյան</i>	106
10. «Պանդի ուխտը»՝ որպես գետաշենցիների ինքնության հարացույց <i>Գայանե Շազոյան, Արսեն Հակոբյան, Վիկտորիա Խորշոդյան</i>	116
11. Ադրբեջանահայ փախստականների (1988-1992թթ.) ինտեգրման և քաղաքացիության ձեռքբերման գործընթացը <i>Շուշանիկ Ղազարյան</i>	126

12.	Հայաստան տեղափոխված սիրիահայերի հարմարվելու գործընթացը <i>Արմենուհի Սյունիսյան</i>	135
13.	Լեզուն որպես սիրիահայերի մշակութային ադապտացիայի կարևոր բաղադրիչ (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն) <i>Գայանե Հակոբյան</i>	143
IV. ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՐԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ		
14.	Փողի տեսակները և դրանց ծիսական նշանակությունը <i>Արմինե Զոհրաբյան</i>	156
15.	Հայկական գորգերի հորինվածքների ու զարդանների դրսևորումները միջնադարյան իսպանական գորգերում <i>Լիլիա Ավանեսյան</i>	168
16.	Վիշապազարդ վզնոցներ <i>Ասրղիկ Բարայելյան</i>	179
17.	К вопросу о популяризации этнографических артефактов и коллекций в современных условиях рыночных отношений <i>Лианна Геворкян</i>	193
V. ՀԱՎԱՏՔ, ԾԵՍ ԵՎ ՏՈՆ		
18.	Трепанации в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке (по антропологическим материалам из могильников с территории Лорийского района Армении) <i>Анаит Худавердян, Сурен Обоян</i>	206
19.	Հրաշքի գործունը Սոկաց կրոնատեղեցական ավանդություններում <i>Էսթեր Խենճյան</i>	217
20.	Մարմնից դուրս գտնվող հոգին հայկական հրաշապատում հեքիաթներում <i>Թամար Հայրապետյան</i>	231
21.	Աստվածահայտնության քառասնորդաց (հիսնակաց) պահքը (պատմական համառոտ ակնարկ) <i>Հասմիկ Արքախանյան</i>	243
22.	Աղվանքում Վարազ-Տրդատի վահանով վերաբերման ծեսի մասին <i>Արրակ Դաբաղյան</i>	255
23.	Թատերականացված ծեսի սեղմ արտացոլումը մի բուսանվան մեջ <i>Էմմա Պետրոսյան, Զարուհի Սուջյան</i>	263
24.	Թաղումներ, որոնք կարելի է լուսանկարել և թաղումներ, որոնք չի կարելի լուսանկարել <i>Սմբար Հակոբյան</i>	269

25.	Սամցխե-Ջավախքի հայ կաթոլիկ համայնքը (պատմագագրական ուսումնասիրության փորձ) <i>Սոսե Գրիգորյան</i>	279
VI. ՍՐԲԱՎԱՅՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻ		
26.	Արագածի Տիրինկատար սրբավայրը <i>Արսեն Բորոխյան</i>	290
27.	Միջնադարյան Սաղմոսավանքի սրբությունները <i>Աշոտ Մանուչարյան</i>	302
28.	Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց աւանդազրոյցներուն և հաւատալիքներուն մէջ <i>Յակոբ Չոլաքեան</i>	313
29.	Երկու եկեղեցի, երկու համայնք. նորակառույց եկեղեցիների կրոնա-սոցիալական ենթատեքստը <i>Յուլիա Անյոնյան</i>	328
VII. ԺԱՄԱՆՑ		
30.	Սրճարանային միջավայրը Երևանում. արևելյան տարածք՝ արևմտյան հետազոծվ <i>Գոհար Սյրեփանյան</i>	340
31.	Ազատ ժամանակի կառուցվածքի փոփոխությունները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքային բնակավայրերում <i>Ռուբեն Օհանջանյան</i>	353
VIII. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԽՈՍՈՒՅԹ ԵՎ ՎԱՐՔ		
32.	Մշակույթի և արդի մի շարք հիմնախնդիրների փոխառնչությունները հայաստանյան հանրային ընկալումներում <i>Նիկոլ Մարգարյան, Մելինե Թորոսյան</i>	366
33.	Միջսեռային հաղորդակցության որոշ առանձնահատկություններ հետխորհրդային Հայաստանում <i>Լիլիթ Մանուկյան</i>	383
IX. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆ		
34.	Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում 17-րդ դարում՝ ըստ պատմագիրներ Ջաքարիա Քանաքեղոցու և Ջաքարիա Ագուլեցու <i>Քրիստինե Պապիկյան</i>	392
35.	Վայրի մրգերի հավաքչության արդի դրսևորումները Լոռիում <i>Անժելա Ամիրխանյան</i>	403
X. ՀԵՐՈՍԱՎԵՊ		
36.	Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը <i>Արմեն Պեյրոսյան</i>	414

37.	Արամ Ղանալանյանը՝ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի պատումների գրառող և վերամշակող <i>Աննա Պողոսյան</i>	426
38.	Կրոնաժխական տարրերը «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում <i>Մարգիս Հարությունյան</i>	439
XI. ՀԵՔԻԱԹ		
39.	Նվիրատու և խորհրդատու կենդանիները հայ ժողովրդական հեքիաթներում <i>Մարինե Խեմչյան</i>	446
40.	Հեքիաթասացությունը մեր օրերում <i>Նվարդ Վարդանյան</i>	458
XII. ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԺԱՆՐԵՐ		
41.	Մանկական զվարճախոսությունների թեմատիկ դրսևորումները <i>Արմեն Սարգսյան</i>	470
42.	Բանահյուսական և ազգագրական նյութերի կենցաղավարումը Արարատի մարզի Վեդու տարածաշրջանում <i>Սվետլանա Վարդանյան, Հասմիկ Մարգարյան</i>	484
43.	Հայերեն յուրահատուկ բառեր Թուրքիայի համշենցիների խոսվածքում <i>Սերգեյ Վարդանյան</i>	491
	Հապավումներ	503
	Contents	504

V

ՀԱՎԱՏՔ, ԾԵՍ ԵՎ ՏՈՆ

ՄԱՐՄՆԻՅ ԴՈՒՐՍ ԳՏՆՎՈՂ ՀՈԳԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՐԱՇԱՊԱՏՈՒՄ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐՈՒՄ

Թամար Հայրապետյան*

Հայկական հեքիաթներում թե՛ դիպաշարային և թե՛ մոտիվային մակարդակում բավական տարածված են մահվան և անդրշիրիմյան կեցության էզոթերիկ (գաղտնախորհուրդ) պատկերացումները, որոնց համաձայն՝ կյանքը կամ հոգին ընկալվում է որպես որոշակի ծավալի կոնկրետ նյութերեն առարկա, որը կարող է ժամանակավորապես բացակայել մարմնից և հեռավորությունից շարունակել շնչավորել մարմնից:

Մարմնից դուրս գտնվող հոգին մեծ մասամբ պատսպարվում է թոչունների մեջ, որոնք բնակվում են տիեզերական ծառի վերին մասում: Վիշապը (տարբերակներում՝ սատանա, աժդահա, քյոսա) տիեզերական ծառի ստորին մասի՝ անդրաշխարհի քթոնիկ բնակիչ է, որին սպանելով (գոհաբերություն)՝ հեքիաթի հերոսը վերականգնում է տիեզերքի խախտված ներդաշնակությունը:

Տարբեր ժողովուրդների բանահյուսական մշակույթում հսկան չի մահանում, երբ կտրում են նրա գլուխների մեծ մասը: Ավելին՝ որոշ հեքիաթներում կտրված գլուխների փոխարեն աճում են նորերը: Այսինքն՝ մահը վրա է հասնում հսկայի բոլոր գլուխները կտրելու դեպքում միայն, որոնցից մեկի կամ մի քանիսի մեջ խնամքով ծափված է նրա հոգի-կյանքը:

Մարմնից դուրս գտնվող հոգու մասին դիպաշարերը տարբեր փոփոխականերով կենցաղավարել են Հնդկաստանից մինչև Հեբրիդյան կղզիները սփռված արիական ժողովուրդների, ինչպես նաև ոչ արիացիների առասպելներում ու ժողովրդական հեքիաթներում և կապված են եղել մահվան ճանաչողության ու անմահության որոնումների հետ:

Բանալի բառեր. բանահյուսություն, հրաշապատում հեքիաթ, առասպել, հոգի, հավատալիք, խորհրդանիշ:

Վաղնջական տրամաբանությամբ՝ վտանգավոր պահերին հոգին անմատչելի տեղում ինչ-որ առարկայի (կենդանու, բույսի և այլ բաների) մեջ գետեղելն ավելի հուսալի է, քան այն մշտապես իր հետ կրելը: Այդ պատկերացումները իրենց անդրադարձն են գտել Հայաստանի պատմա-ազգագրական տարբեր շրջաններից գրառված դիպաշարերում:

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հայ բանահյուսության տեքստաբանության բաժնի վարիչ, առաջատար գիտաշխատող, բանասիրական գիտությունների դոկտոր:

Աարնե-Թոմփսոն-Ութերի հեքիաթների միջազգային նշացանկին համապատասխանող խնդրո առարկա հայկական դիպաշարերը խմբված են երկու՝ ATU-302 և ATU-302B թվահամարների տակ և ունեն հետևյալ խորագրերը՝ «Սիրտը ձվի մեջ» (16 տարբերակ) և «Հերոսի կյանքն իր թրի մեջ է» (15 տարբերակ), որոնց ընդհանրական բովանդակությունը, որոշ փոփոխություններով հանդերձ, հանգում է հետևյալին.

Սիրտը ձվի մեջ

Ջանփոլադը (սատանա, վիշապ, Աժդահա, կես-խոզ) հերոսին ուղարկում է իր համար գեղեցկուհի աղջկան բերելու: Հերոսը գեղեցկուհու օգնությամբ հաղթահարում է դժվարությունները և բերում նրան: Աղջիկը իմանում է Ջանփոլադի հոգու տեղը՝ եզան (առյուծի, եղնիկի, վայրի վարազի, այծյամի) փորում գտնվող արկղի 3 թռչունների կամ սնդուկում պահվող ապակու մեջ: Հերոսը սպանում է թռչուններին, Ջանփոլադը մեռնում է, հերոսն ամուսնանում է աղջկա հետ¹:

Հերոսի կյանքն իր թրի մեջ է

Հերոսն ընկերանում է գուշակ և լողորդ տղաների հետ, սպանում դևերին, ազատում գերված աղջիկներին, ամուսնանում վերջին աղջկա (Ոսկեծամ) հետ: Թագավորն իմանում է աղջկա գեղեցկության մասին, պառավին պատվիրում բերել աղջկան: Պառավն իմանում է տղայի ուժի գաղտնիքը, թուրը գցում ծովը, հերոսը մահանում է: Պառավը փախցնում է աղջկան: Ընկերները գուշակում են տղայի մահը, գտնում թուրը, հերոսը վերակենդանանում է: Մատանին ուղարկում է կնոջը, սպանում թագավորին, ազատում կնոջը²:

Բացի նշված երկու մեծ հեքիաթախմբերից՝ հայկական հեքիաթներում մարմնից դուրս գտնվող հոգին մոտիվի մակարդակով սփռված է

1 Հայ ժողովրդական հեքիաթներ (այսուհետ՝ ՀԺՀ), 1959–2012, հ. II, N3 (Այրարատ), հ. III, N27, N14 (հավելված, Այրարատ), հ. V, N52 (Արցախ), հ. VI, N171 (Գանձակ-Տավուշ), հ. VII, N17 (Արցախ), հ. VIII, N22, N25 (Գուգարք-Լոռի), հ. XII, N13, N19 (Տուրուբերան-Մուշ), հ. XIII, N2 (Մուշ): Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիստության, գիրք Գ, Թիֆլիս-Էջմիածին, 1914–1915, էջ 224–231 (Գյուլափիլու-Մակու): Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հ. Դ, Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1902, N27 (Արծկե): Հին աանդական հեքիաթներ Խոտորջրոյ, հաւաքեց Հաճեան Հ. Մ., Վիեննա, 1907, N13 (Խոտորջրոյ); Փշրանքներ ժողովրդական բանահիստութիւնից, ժողովեց Գարեգին սարկաւազ Հովսէփեանց, Թիֆլիս, 1892, էջ 90–101 (Ապարան); Մովսէսյան Գ., Երկեր, հ. 1, Երևան, 1978 (Համով-հոտով), NԱ, Վասպուրական:

2 ՀԺՀ, հ. II, N9; հ. III, N4 (հավելված), հ. V, N106, հ. VI, N172, հ. VIII, N23, հ. XI, N3, հ. XIII, N7, N9; N41, հ. XV, N40: ՀԱԲ, հ. 15, Երևան, 1983, N6; ԵԼՄ, գ. Գ, էջ 142–151, 196–201, 202–210; ԳՍ, հ. 1, NԲ:

բազմաթիվ դիպաշարերում: Օրինակ՝ ATU-552 թվահամարին պատկանող 13 հեքիաթներից 5-ում՝ «Ղոչաղ Միրզան», «Կտրտված տղի հեքիաթը», «Կրակոտ ոսպ», «Սըռլի Քյոսին հեքիաթ», «Մեվոյի Սելին» հերոսը սպանում է դևի (Կրակոտ ոսպ, Քյոսա) հոգին, որը գտնվում է՝ աղվեսի փորում պահված արկղի 3 ծտերի, Սպիտակ դևի փորի միջի «ղութիկի» 3 ծտերի, Շնոր Դանըզլի ծովի հատակի սնդուկի չորս ճնճղուկների, գոմեշի կոտոռում գտնվող 12 մեղունների և կարմիր քարի ճնճղուկների մեջ:

Մեր ուսումնասիրության շրջանակներում հետաքրքիր է հատկապես հին եգիպտական առասպելից սերված «Երկու եղբայր»⁴ հեքիաթը, որի սկզբնաղբյուրը Բրիտանական թանգարանում պահվող պապիրուսն է՝ բաղկացած տասնինը թերթից, գրառված գրիչ Էննանայի կողմից՝ մեր թվարկությունից 1300 տարի առաջ Ռամզես II փարավոնի տիրապետության ժամանակ⁵:

Վերոնշյալ «Երկու եղբայր» հեքիաթում, որը գրառվել է Հոմերոսի «Իլիականից» մի քանի դար առաջ, Անուայի եղբայր Բատան, անհունորեն սիրելով և վստահելով իր գեղեցկուհի կնոջը, նրան հայտնում է, որ իր սիրտը գտնվում է ակացիայի կատարի ծաղկի մեջ, և ով տիրանա սրտին, կտիրանա նաև իր կյանքին: Փարավոնը, իմանալով Բատայի կնոջ գեղեցկության մասին, նրան թանկարժեք նվերներ ու հանդերձանք է ուղարկում: Թեթևամիտ կինը, դրանց փայլից շլացած, լքում է ամուսնուն և դառնում փարավոնի հարճը: Այնուհետև նա փարավոնին հայտնում է ամուսնու սրտի տեղը: Փարավոնի հրամանով ծառը հատում են. «Հենց որ սիրտը ընկնում է գետին, Բատան մեռնում է»⁶:

Հնդկական «Ռամայանա» էպիկական պոեմում Ցեյոնի Ռավանա թագավորը ճակատամարտից առաջ իր հոգին հանում էր մարմնից, դնում տուփի մեջ և թողնում տանը կամ պահ էր տալիս «Հրեղեն աչք» մականունով ճգնավորին: Կովի ժամանակ Ռաման զարմանքով նկատում է, որ Ռավանա թագավորին դիպչող նետերը չեն վիրավորում նրան, բայց Ռամայի դաշնակիցներից մեկը, տեղյակ լինելով թագավորի անխոցելիության գաղտնիքին, օգնում է Ռամային՝ ձեռք բերելու իր ավոյանի հոգին և ուժեղ սեղմելով վերջ տալ նրա կյանքին⁷:

3 ՀԺՀ, հ.III, N 28, հ.VIII, N 127, հ. XV, N 39, հ. XVI, N 49, ՀՀ ՀԱՀԽ, N 17:

4 Сказки и повести Древнего Египта, перевод и комментарии И. Г. Лившица. Л., 1979, с. 87-102.

5 Стасов В., Древнейшая повесть в мире (Древнеегипетский папирус). «Роман двух братьев». – Вестник Европы, 1868, III год, том V, кн. 9, с. 702-734.

6 Сказки и повести Древнего Египта, с. 97.

7 Индийская мифология, Энциклопедия. Составление, общая редакция и предисло-

Այսպես, ռուսական ժողովրդական «Անմահ Կաշչեյը»⁸ հեքիաթում համանուն չար կախարդը առևանգում է մի թագուհու (տարբերակներում՝ արքայադստերը) և հեռավոր դղյակում պահում գերության մեջ: Թագուհուն օգնության է հասնում կրտսեր որդին՝ արքայազն Իվանը, և նրանք որոշում են սպանել չար կախարդին: Թագուհին սկսում է սիրալիր խոսքերով շողովել Կաշչեյին՝ ձևացնելով, թե վերջապես որոշել է ամուսնանալ նրա հետ: Գերեվարված թագուհին (արքայադուստրը) ամեն կերպ ջանում է հսկայից իմանալ, թե նա որտեղ է պահում իր հոգին. «Որտեղ է քո մահը, Անմահ Կաշչեյ»⁹: Տարբերակներում հսկան մի քանի անգամ «սխալ հասցեներ» է տալիս՝ շեմին դրված ավելի մեջ, հսկա կաղնու արմատների տակ ապրող որդի մեջ: Չդիմանալով թագուհու թախանձանքին՝ հսկան վերջապես բացում է իր ճակատագրական գաղտնիքը. «Իմ մահը, — ասում է նա, — այսինչ տեղում է, այնտեղ կանգնած է կաղնի, կաղնու տակ տուփ կա, տուփի մեջ՝ նապաստակ, նապաստակի մեջ՝ բաղ, բաղի ներսում՝ ձու, ձվի մեջ գտնվում է իմ մահը»¹⁰: Արքայազնը երախտագետ օգնականների՝ գայլի, ագռավի, ձկան օգնությամբ ձեռք է բերում ձուն, որի մեջ ամփոփված է Անմահ Կաշչեյի հոգին՝ կյանքն ու մահը, և ներկայացնում կախարդին: Չար կախարդը, իհարկե, կսպաներ արքայազնին, բայց ձուն տեսնելով՝ հասկանում է, որ իր վերջն եկել է, և սկսում է թախանձել նրան, որ խնայի իր կյանքը: Արքայազնը ճգնում է ձուն, և Կաշչեյը նույն վայրկյանին մեռած փլվում է գետնին¹¹:

Մարմնից դուրս գտնվող հոգու հավատալիքը հաճախ է հանդիպում հունական առասպելներում և հեքիաթներում: Մելեագրոսի առասպելում պատմվում է, որ նրա ծնվելուն պես, մոր՝ Ալփեայի մոտ են գալիս ճակատագրի աստվածները՝ մոյրաները, և նրան ասում. «Քո որդին մահ կգտնի այն ժամանակ, երբ ահա այս խանձողն այրվի խարոյկի մեջ»¹²:

вие К. Королева. М.-СПб., 2006, с. 249–272; *Ֆրեգեր Զ.*, Ոսկե ճյուղը, Միգության և կրոնի ուսումնասիրություն, Երևան, 1989, էջ 786: Հետաքրքիր է նկատել, որ ժողովրդական ավանդությունը Սասունցի Դավթին և զորավար Անդրանիկին նույնպես օժտել է անխոցելիությամբ՝ իրենց մարմնին դաջված «խաչով»: Այստեղ անխոցելիության հնագույն հավատալիքին հարակցվել են վիպական պատկերացումներն ու քրիստոնեական խաչի հովանավոր գործությունը (Սասնա ծռեր, հ. Ա, Երևան, 1936, էջ 374, 512: Սասնա ծռեր, հ. Գ, Երևան, 1979, էջ 385: *Ղանալանյան Ա.*, Ավանդապատում, Երևան, 1969, N 767, էջ 298):

8 Народные русские сказки. Из сборника А. Н. Афанасьева. М., 1991, с. 96–100.

9 Նույն տեղում, էջ 97:

10 Նույն տեղում:

11 Նույն տեղում:

12 *Կոն Ն.*, Հին Հունաստանի լեգենդներն ու առասպելները, Երևան, 1979, էջ 259:

Լսելով այդ՝ մայրը խանձողը ճանկում է կրակից և խնամքով թաքցնում գգրոցում: Բայց շատ տարիներ անց, երբ Մելեագրոսը ճակատամարտի ընթացքում սպանում է մորեղբորը, գայրացած Ալփեան, մտաբերելով մոյրաների կանխագուշակությունը, խանձողը գգրոցից դուրս է բերում ու նորից այրում կրակի մեջ: Հենց որ այրվում, մոխրանում է խանձողը, որդին մեռնում է ջղաձգություններով, կարծես կրակը այրում էր նրա ներսը¹³:

Տարբեր ժողովուրդների բանահյուսական մշակույթում հերոսի ուժը ամփոփված ենք տեսնում նրա գլխին աճող երեք ոսկեգույն մազերում, խոզի որովայնում գտնվող երեք աղաժխիների մեջ, երգող երեք թռչունների, ճնճղուկի, թութակի, օձի, նապաստակի, բադի, ագռավի, իշխանաձկան, ձվի մեջ, ծառի բնում, գարու ցողունում, կիտրոնում, սնդուկում, քարի կամ կրակի մեջ և այլն¹⁴:

Վաղնջական մտածողությունը այս տրամաբանությանը ներդաշնակվում է այնու, որ ամենը, ինչը ամենաաննշան առնչություն ունի անձի հետ՝ մազերը, եղունգների կտորները, թութը, թերմացքը, հատկապես անունը, ծաղկած է մոգական բանաձևի մեջ և ենթակա է ծայրահեղ գաղտնապահության, քանի որ անվան մեջ ապրում է հոգին և անվան միջոցով հնարավոր է մոտենալ նրան¹⁵:

«Հսկա, որի կրծքում սիրտ չկա» ժողովրդական հայտնի ավանդության՝ աշխարհով մեկ տարածվածության աստիճանը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ տարբեր ժողովուրդների հեքիաթներում ու առասպելական գրույցներում հաճախ հանդիպող 3 (7, 40) գլխանի վիշապներն ու դևերը, որ իրենց անմահությունը երաշխավորելու նպատակով իրենց հոգիները (կյանքը) պահում են մարմնից դուրս, ամենայն հավանականությամբ, խորհրդանշում են բնության աղետալի ու շանթաբեր երևույթները, հանրության չար ու ճշող ընդհանուր հավաքական ուժերը: Այդ չարի մեջ առաջին հերթին մտնում են մարդկային ցավերն ու ձախողումները, հիվանդություններն ու մահը: Զորօրինակ՝ հին եգիպտական մշակույթի հիմքում ընկած մահվան դեմ բողոքն արտացոլված է մարմնի զմռսման ու մոմիաների պատրաստման, ինչպես նաև մարմնի պահպանման համար հատուկ շինությունների՝ բուրգերի, դամբարանների կառուցման մեջ, որպեսզի հոգին ճանաչի անխաթար մարմնին և այցելի նրան: Այս էզոթերիկ պատկերացումը, ըստ ֆրանսիացի փիլիսոփա, եգիպտագետ Ռենե Շվալեր դե Լյուբիչի, ավելին է, քան սիմվոլը: Որովհետև սիմվոլը նշան է, որը

13 Նույն տեղում:

14 *Ֆրեզեր Զ.*, Ոսկե ճյուղը, էջ 784–800:

15 Индийская мифология, Энциклопедия, с. 298–300.

կարելի է սովորել ու կարդալ: Իսկ խորհրդանշայինը՝ տեքստ է, «նամակի ձև», որը ենթադրում է իր օրենքների իմացությունը՝ ոչ մի ընդհանուր բան չունենալով մեր լեզվի քերականական կառույցների և նամակի սովորական ձևի հետ¹⁶: «Միգուցե առաջիկայում մեզ կտրվի հասկանալ, որ չկա հիերոգլիֆի լեզու, այլ կա հիերոգլիֆային նամակ, որն օգտագործում է խորհրդանիշը, որպեսզի մոտենա խորհրդանշայինին»¹⁷:

Ընդհանուր բանահյուսական ավանդության մեջ հսկան չի մահանում, երբ կտրում են նրա գլուխների մեծ մասը. Ավելին՝ որոշ հեքիաթներում կտրված գլուխների փոխարեն աճում են նորերը: Այսինքն՝ մահը վրա է հասնում հսկայի բոլոր գլուխները կտրելու դեպքում միայն, որոնցից մեկի կամ մի քանիսի մեջ խնամքով ծալված է նրա հոգի-կյանքը:

Վաղնջական պատկերացումների համաձայն՝ տիեզերական ծառը մոդելավորում է տիեզերքի տարածական գոտիները (Երկինք, Երկիր, Ստորերկրյայք), որի վրա ուղղաձիգ դիրքով դասավորված կենդանիներից է կախված մարդու վիճակն ու աշխարհի կարգականոնը: Թռչունների բնակատեղին ծառի վերին մասն է: Կճղակավոր կենդանիները (երբեմն նաև մեղուն) և մարդը զբաղեցնում են ծառի միջին մասը, իսկ օձերը, ձկները, գորտերը և այլն՝ ստորին մասը՝ արմատները¹⁸:

Մարմնից դուրս գտնվող հոգին մեծ մասամբ պատասպարվում է թռչունների մեջ, որոնք բնակվում են տիեզերական ծառի վերին մասում: Վիշապը (տարբերակներում՝ սատանա, աժդահա, քյոսա) տիեզերական ծառի ստորին մասի՝ անդրաշխարհի քթոնիկ բնակիչ է, որին սպանելով (զոհաբերություն) հեքիաթի հերոսը վերականգնում է տիեզերքի խախտված ներդաշնակությունը¹⁹:

Խոտորչուրից գրառված «Ջանսուզին հեքեաթում»²⁰ հերոսը կովում է Ջանսուզի հետ, սպանում, բայց նա անընդհատ վերակենդանանում է: Պառավի փոքր աղջկա միջոցով նա իմանում է Ջանսուզի հոգու տեղը՝ առյուծների փորի շշերի մեջ: Սպանում է Ջանսուզին, ամուսնանում թագավորի աղջկա հետ և պառավի աղջիկներին տանում է իր և իր եղբայրների համար²¹:

16 *Шжаллер де Любич Р.*, О символе и символическом. – В кн.: *Уоллис Бадж Э.*, Легенды о египетских богах. М., 1997, с. 197–203.

17 Նույն տեղում, էջ 203:

18 *Топоров В. Н.*, Мировое дерево, универсальные знаковые комплексы, т. 1. М., 2010, с. 217–218.

19 *Հայրապետյան Ս.*, Հայ առասպելաբանություն, էջ 23–24:

20 ՀՀ ՀԱՀԽ, էջ 44–49:

21 Նույն տեղում, էջ 48–49:

Մոնղոլական մի առասպելում Չորիդոնգ Լաման կախարդ է, որը, բոռի փոխակերպված, իր հոգուն ուղարկում է, որ խայթի Ժորոյի աչքը: Ժորոյին հաջողվում է բռնել այդ բոռին և, ձեռքը բաց ու խուփ անելով, Չորիդոնգին ստիպում է մերթ անզգայանալ, մերթ նորից ուշքի գալ²²:

Թաթարական ասքում Փուլադի հոգին գտնվում է երկնքից կախված ոսկյա զարդատուփի մեջ պահվող տասը թռչուններից մեկի մեջ: Երբ Փուլադը տեսնում է, որ իր հոգին գտել են, լաց է լինում, որովհետև թռչուններին մեկը մյուսի ետևից սպանելով՝ սպանում են նաև իրեն²³, իսկ մեկ այլ ավանդության մեջ պատանի հերոսները հերձում են պառավ վիուկին, թափում նրա փորոտիքը, բայց վիուկը չի մեռնում և, մարմնական տանջանքներից ազատվելու համար, ստիպված հայտնում է յոթ գլխանի օձի մեջ թաքնված իր հոգու տեղը²⁴:

Մալայական մի առասպելում հարուստ վաճառականը ոսկե ձկան մեջ է փոխադրում իր որդեգրած աղջկա՝ Բիդասարիի հոգին: Ինդրափուրա քաղաքի թագուհին, լսելով Բիդասարիի գեղեցկության մասին, նրան խաբեությանը իր ամբողջ է տանում և տանջանքների ենթարկելով՝ փորձում է նրա կյանքին վերջ տալ, որպեսզի իր թագավոր ամուսնուն չզայթակդի: Բայց գեղեցկուհին չի մեռնում, որովհետև հոգի չունի: Վերջապես, խոշտանգումներին չդիմանալով, նա թագուհուն հայտնում է, որ իր հոգին հոր այգու լճակի ոսկե ձկան մեջ է: Հենց որ թագուհին ձուկը հանում է ջրից, Բիդասարին ուշագնաց է լինում, իսկ երբ նետում է ջուրը, գեղեցկուհին ուշքի է գալիս²⁵:

Հոգին հեղվում անվտանգ է, մինչդեռ խոշտանգումների ենթարկվող մարմինը՝ տկար, որի պատճառով էլ հեքիաթի հերոսները, չդիմանալով կտտանքներին, հայտնում են ճակատագրական գաղտնիքը:

Հին եգիպտական որոշ սյուժեների և մոտիվների արձագանքները, չնայած կրոնափիլիսոփայական ներհակ՝ հեթանոսական և քրիստոնեական համակարգերին և քաղաքակրթական տարբեր միջավայրերին, կարելի է գտնել նաև «Աստվածաշնչում»²⁶:

22 *Ֆրեզեր Զ.*, նշվ. աշխ., էջ 793:

23 Նույն տեղում:

24 Նույն տեղում:

25 Նույն տեղում, էջ 794:

26 Հիսուսը մահու չափ տխուր էր, գիտեր, որ շուտով մեղավորների ձեռքն է մատնվելու, որոնք տանջելու են իր մարմինը, ուստի աշակերտներին պատվիրում է արթուն մնալ և իր հետ հսկել: Սակայն Գեթսեմանիում աղոթելուց հետո երեք անգամ էլ աշակերտներին տեսնում է քնի մեջ և հանդիմանելով ասում է. «Հոգիս հոժար է, բայց մարմինս՝ տկար» (Աստուածաշունչ, Աւետարան ըստ Մատթեոսի, 26, 31–46, Մայր աթոռ Ս. Էջմիածին, 2010, էջ 41):

Որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով՝ մարմնից դուրս գտնվող հոգու մասին հավատալիքը կապված է նվիրագործման խորհրդածեսի հետ, որի ժամանակ, ըստ հնագույն պատկերացումների, նվիրագործյալի հոգին հանվում է նրա մարմնից և փոխանցվում է հովանավորյալ կենդանուն²⁷:

«Ոգին շշի մեջ»²⁸ հեքիաթում փայտահատի որդին, անտառում հորը օգնելիս հսկա կաղնու արմատների մոտ՝ ապակե շշի մեջ, գտնում է վիթխարի հրեշի ոգին, որին ազատ է արձակում՝ առատ վարձատրության դիմաց: Սա հիշեցնում է «Հազար ու մեկ գիշերում» զետեղված «Ձկնորսի հեքիաթը», որտեղ ձկնորսը իրեն սպառնացող իֆրիտին հնարամտորեն մոցնում է սափորի մեջ²⁹:

Հայկական մի մեծ հեքիաթախմբում հերոսի հոգին իր թրի մեջ է³⁰: Ի դեպ, մեզանում ամուսնու հոգու տեղը պառավը հաճախ իմանում է կնոջը խաբելով³¹: Իսկ թաթարական մի ասքում եղբոր հոտը հափշտակած քույրը, ոսկե սրի և ոսկե նետի տեսքով առևանգում է իր եղբոր հոգին, որպեսզի ցանկացած պահի կարողանա եղբորը սպանել և ազատվել նրա հետապնդումից³²:

Իտալացի հայտնի գրող և բանահավաք Իտալո Կալվինոյի գրառած՝ իտալական լիգուրյան ծագման հեքիաթներից մեկը կոչվում է «Մարմին առանց հոգու»³³: Հեքիաթի չար կախարդը, որի հոգին ծաղկած է մարմնից դուրս, առևանգում է արքայադստերը և պահում անտառի անանջանելի թավուտում գտնվող մի հեռավոր դղյակում: Չքնաղ գերուհուն ազատելու նպատակով հեքիաթի հերոսը՝ Ջովանին (Ջուանին), կերպարանափոխվելով տարբեր կենդանիների և անգամ անտեսանելի մրջյունի, մտնում է աղջկա ննջարանը, դեմքի վրա սահելով՝ արթնացնում է նրան,

27 *Пронн В.*, Исторические корни волшебной сказки. Л., 1946, с. 41–42.

28 *Գրիմ եղբայրներ*, Հեքիաթներ. ռուսերենից թարգմանեց Ա. Ղուկասյանը, Երևան, 1981, էջ 407–411:

29 Հազար ու մեկ գիշեր. Ընտիր հեքիաթներ, Երևան, 1990, էջ 33–71: Իֆրիտը, ջիններ կամ մարիդը բարի կամ չար ոգի է արաբական բանահյուսության մեջ:

30 ՀԺՀ, հ. II, N 9, հ. III, N 4 (հավելված), հ. V, N 106, հ. VI, N 172, հ. VIII, N 23, հ. XI, N 3, հ. XIII, N 7, N 9, N 41, հ. XV, N 40, ՀԱԲ, հ. 15, N 6, ԵԼՄ, գ. Գ, էջ 142–151, 196–201, 202–210, ԳՍ, հ. 1, N Բ:

31 Նույն տեղում:

32 *Ֆրեզեր Զ.*, նշվ. աշխ., էջ 794:

33 *Fiabe italiane. raccolte e trascritte da I. Calvino* Primo volume ed. Oscar Mondadori 1981, Verona. «Corpo senza l'anima», p. 87–92. Այս աղբյուրը մեզ տրամադրելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում ԵՊՀ ռոմանական բանասիրության ամբիոնի դասախոս Արաքսյա Ստեփանյանին:

իմանում կախարդի անմահության գաղտնիքը: Հերոսը, մեծ փորձություններ հաղթահարելով, տիրում է արծվի փորի մեջ ամփոփված սև ձվին, դրանով հարվածում է հսկայի ճակատին, որն իսկույն շունչը փչում է³⁴:

«Մեռյալների գիրքը»՝ հին եգիպտական կրոնամոգական տեքստերի ամենակատարյալ ու համապարփակ ժողովածուն, ի տարբերություն «Բուրգերի գրքի», «հոգի է վերագրում ոչ միայն փարավոններին, այլև բոլոր մարդկանց՝ անկախ նրանց աստիճանից և դասային պատկանելությունից»³⁵: Այս առումով ուշագրավ է այն փաստը, որ աստվածներին նվիրված հիմներին ու առասպելներին զուգահեռ Հին Եգիպտոսում կենցաղավարել են նաև այնպիսի հրաշապատում հեքիաթներ, ինչպիսիք են «Երկու եղբայրը», «Դատապարտված արքայորդին», «Ճշմարտությունն ու կեղծիքը», որոնց հերոսներն արդեն մարդացող հսկաներ են, և այդ տեքստերը եգիպտացիներից անցել են նաև մյուս հնագույն ժողովուրդներին՝ դրսևորելով տեղական առանձնահատկություններ³⁶:

Կլոդ Լևի Ստրոսի դիտարկմամբ՝ «Մի գեղեցիկ օր, հնարավոր է, մենք կհասկանանք, որ առասպելաբանական մտածողության մեջ գործում է նույն տրամաբանությունը, ինչը որ է գիտական մտածողության մեջ, և մարդը միշտ էլ հավասարապես «լավ» է մտածել»³⁷:

Հայ և միջագային հեքիաթային ժառանգության մեջ հաճախ դևերն ու վիշապները մեկից ավելի հոգի ունեն, այսինքն՝ նրանց հոգին պատսպարված է 3 (7, 12, 40) թռչունների, օձերի կամ այլ առարկաների ու իրերի մեջ: «Մեռյալների գրքում» մի շարք գլուխներ կան հոգու փոխակերպությունների մասին³⁸: Որոշ ժողովուրդներ հավատում էին, որ մարդը մի քանի հոգի ունի³⁹: Ֆիզիկական մարմինը կոչվում է Սահ, որը մարդու կառուցվածքի ամենանյութական մասն է: Հոգին ունի տարբեր անուններ՝ Բա՝ Հոգի-Երևույթ, Կա՝ Հոգի-Կրկնակ, Էբ՝ Հոգի-Սիրտ (Խիդ)⁴⁰, Ահ՝ Ամենաբարձր, Անմահ Հոգի (Ոգի), որոնց կարելի է տեսնել միայն մտավոր տեսողությամբ:

34 Նույն տեղում, էջ 92:

35 Աստվածների ժամանակը. Հին եգիպտական պոեզիա, Հ. Էդոյանի թարգմանությամբ, Երևան, 2007, էջ 10–14:

36 Муравьева Т. В., Сто великих мифов и легенд. М., 2008, с. 45.

37 Леви-Стросс К., Структурная антропология. М., 1985, с. 207.

38 Уоллис Бадж Э., Легенды о египетских богах, с. 91–92.

39 Элиаде М., Шаманизм. Киев, 1998, с. 171, 195.

40 Հին եգիպտացիների կարծիքով՝ գիտակցության օրգանը ոչ թե ուղեղն է, այլ Էբ-ը՝ Հոգի-Սիրտը (Խիդ), որն արձանագրում է մարդու ամենափոքր հոգեկան տատանումն անգամ (Աստվածների ժամանակը. Հին եգիպտական պոեզիա, էջ 23–26):

Այրարատից գրառված «Թաքավորը և նրա երեք տղերքը»⁴¹ հեքիաթում փոքր տղան առևանգված մոր օգնությամբ իմանում է դևի հոգու տեղը՝ ուղտի փորում արկղի միջի երեք՝ սպիտակ, կարմիր, կապույտ ծտերի մեջ, որոնցից երկուսին սպանում է: «Դևը որսի էր գնացել. էստեղ իսկույն իմացավ, թե բանը ինչու՞մն է: Հազիվ հազ իրեն քաշ տալով տուն գցեց ու կնկանը ձեն տալով ասաց. — Դու էս օրը գցեցիր ինձ»⁴²: Այդ ժամանակ դևը հերոսից խնդրում է խնայել իր վերջին հոգին. «գոնե էն մի ծիտը իրեն տա, որ նրանով ապրի»⁴³:

Տրանսի, քսի և երազի մեջ, երբ Բա-ն՝ մարդու զգայական կենտրոնը, անջատվում է մարմնից, մարդը կորցնում է ընկալունակությունը, իսկ երբ Բա-ն վերադառնում է լքյալ մարմինը, վերականգնվում են կյանքի ու հիշողության կապերը: Բա-ն ամենաաղինամիկ և ամենափոփոխական մասն է մարդկային կառուցվածքի մեջ, որից դուրս են գալիս անգիտակցության բոլոր շառավիղները⁴⁴: Բա-ն այլ մարմինների մեջ վերաբնակվելու և տարբեր կենդանիների մեջ վերամարմնավորվելու հատկություններ ունի: Հետաքրքիր է նկատել, որ տարբեր համաստեղություններ կարող են տարբեր աստվածների համար դառնալ Բա (աստրալ մարմին)⁴⁵: Բա-ն պատկերվել է արծվի մարմնով և մարդու գլխով, իբրև թռչուն⁴⁶, որը կարող է թռչել ամենատարբեր վայրեր, լինել մարդու համար անմատչելի վայրերում և հոգևոր ավելի բարձր աստիճան ունի, քան Կա-ն:

Կա-ն մարդու Հոգի-Կրկնակն է, նրա եթերային մարմինը, որի մեջ կենտրոնացած է մարդու կենսաէներգիան, աուրան⁴⁷: Մարմինը մնում է ներքևում, գերեզմանի՝ բուրգի, դամբարանի, սարկոֆագի մեջ, իսկ Բա-ն ճախրում է երկնքում, Կա-ն էլ վերադառնում է դամբարան՝ կենդանացնելու իր մումիֆիկացված մարմինը⁴⁸:

Հին եգիպտացիները հավատում էին, որ այսրաշխարհից այլագոյություն անցնելու ճանապարհին հոգուն սպառնում են բազմաթիվ փոր-

41 ՀԺՀ, հ. III, էջ 463–468 (հավելված):

42 Նույն տեղում, էջ 467:

43 Նույն տեղում:

44 Աստվածների ժամանակը. Հին եգիպտական պոեզիա, էջ 24:

45 Օրիոնի համաստեղությունը Օսիրիսի Բա-ն է, Յուպիտերը՝ Հորի և Սեթի, Սատուրնը, Յուպիտերը, Վեներան, Մարսը, Մերկուրին, ինչպես նաև Լուսինը, Արևն ու Երկիրը՝ Ռա-ի:

46 Աստվածների ժամանակը. Հին եգիպտական պոեզիա, էջ 24: Հին եգիպտական այս «մարդ-թռչունի» հետ է կապված հոգու թռչնային պատկերացումը քրիստոնեության մեջ, միայն ոչ արծվի, այլ՝ աղավաղու տեսքով:

47 Արևի աստվածն Ռա-ն ուներ 14 Կա և 7 Բա:

48 Уоллис Бадж Э., Легенды о египетских богах, с. 110–113, 272–276, 294.

ծություններ (հմմտ. եգիպտական Սեթի աստվածության և նրա համախոհների լարած ծուղակների ու որոգայթների հետ)⁴⁹:

Հայ և ընդհանուր քանահյուսական ժառանգության համատեքստում քննելով գոյության վերերկրային չափանիշներն ու ընկալումները, մահվան և այնկողմնային կեցության պատկերացումները՝ հանգում ենք հետևյալ եզրակացություններին.

1. Մարմնից դուրս գտնվող հոգու մասին դիպաշարերը տարբեր փոփոխակներով կենցաղավարել են Հնդկաստանից մինչև Հերրիդյան կղզիները⁵⁰ սփռված արիական ժողովուրդների, ինչպես նաև ոչ արիացիների առասպելներում ու ժողովրդական հեքիաթներում և կապված են եղել տիեզերական ծառի ու աշխարհի մոդելավորման հնագույն պատկերացումների, մահվան ճանաչողության ու անմահության որոնումների հետ:
2. Բանահյուսական հեքիաթը ժամանակային ու աշխարհագրական անսահմանափակ ընդգրկումներ ունեցող մի ուրույն վաղնջատեքստ է, որի էզոթերիկ դիպաշարերի ու մոտիվների տարածվածությունը վկայում է հնագույն հանրությունների անցած մտավոր ու տնտեսամշակութային միևնույն ուղու մասին:
3. Հնագույն մարդու ոացիոնալիզմը՝ Կյանքի, Մահվան և Հոգու մասին, ներդաշնակորեն հարակցված է նրա այնկողմնային գիտակցության հետ, ինչը կարող է հուզել մարդուն բոլոր ժամանակներում և գոյության բոլոր ձևերի մեջ:

ДУША, НАХОДЯЩАЯСЯ ВНЕ ТЕЛА,
В АРМЯНСКИХ ВОЛШЕБНЫХ СКАЗКАХ

Тамар Айрапетян

Резюме

В армянских сказках наиболее распространены экзотерические представления о смерти и загробной жизни, согласно которым жизнь и душа человека воспринималась как нечто материальное, имеющее определенный объем, который может временно находиться вне тела и на расстоянии одушевлять оное.

По древнейшим верованиям, в моменты, опасные для жизни, человеку казалось, что более надежным средством защиты является хранение души

49 Նույն տեղում, էջ 28–47; Աստվածների ժամանակը. Հին եգիպտական պոեզիա, էջ 9:

50 Արշիպելագ Ատլանտյան օվկիանոսում, Շոտլանդիայի, Մեծ Բրիտանիայի մեջ մտնող Արևմտյան կղզիների տարածքը:

в каком-нибудь недоступном месте (в животных, растениях или разных предметах), чем постоянное ношение души в теле.

Согласно международному каталогу сказок Аарна-Томсон-Утера, соответствующие армянские сказки сгруппированы под номерами ATU 302 и ATU 302 B, которые имеют следующие заголовки: «Сердце в яйце» (26 вариантов) и «Жизнь героя находится в его мече» (15 вариантов).

В фольклорной культуре разных народов исполин (дракон) не умирает после отрубания нескольких его голов, более того, вместо отрезанных голов вырастают новые. То есть, смерть исполина наступает лишь тогда, когда отрубается та голова, в которой тщательно спрятана его душа-жизнь.

Сюжеты волшебных сказок о душе, находящейся вне тела, бытовали в мифах и волшебных сказках в разных вариантах, от Индии до Гебридских островов, у арийских, а также неарийских народов, и были связаны с познанием смерти и поисками бессмертия.

Ключевые слова: фольклор, волшебная сказка, миф, душа, поверье, символ.

THE SOUL OUTSIDE OF THE BODY IN ARMENIAN TALES OF MAGIC

Tamar Hayrapetyan

Summary

In Armenian folktales both on the level of the plot and motif, the esoteric notions death and underworld are very popular. According to these, the life or soul is perceived as a material object having certain volume, which can temporarily leave the body and exist outside the body while still supporting it with life. According to ancient logic, in dangerous situations it is safer to keep the soul in objects (animals, plants, or other objects) than to carry it in the body.

In Aarne-Thompson-Uther's type index of tales this plot is found in two tale types ATU-302 and ATU-302B, as the "Heart in the Egg" (16 variants) and "Life Dependent on a Sword" (15 variants), which were popular in different ethnographic regions of Armenia.

In folklore tradition of many peoples the giant does not die when his heads are cut off, moreover, instead new heads appear. Namely, the soul is carefully disguised in one of the heads of the giant and he dies only when all the heads are cut off.

Plots and motifs on the soul outside of the body with different variations were found in myths and folktales of different Aryan and non-Aryan peoples from India to the Hebrides and related to death cognition and search for immortality.

Keywords: folklore, tales of magic, myth, soul, belief, symbol.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ԱՀ	— Ազգագրական հանդես
ԱՇՍԱՀ	— Արմեն Շավարշի Սարգսյանի անձնական հավաքածու
ԳՀ ՓԺԲ	— Գարեգին սարկաւազ Հովսէփեանց, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիւսութիւնից
ԳՍ	— Գարեգին Սրվանձտյանց
ԵԼՄ	— Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիւսութեան
ԷԱԺ	— Էմինեան ազգագրական ժողովածու
ԼՀԳ	— Լրաբեր հասարակական գիտությունների
ՀԱԲ	— Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն
ՀԺՀ	— Հայ ժողովրդական հեքիաթներ
ՀՀ ՀԱՀԽ	— Հին աւանդական հեքիաթներ Խոտորջրոյ, հաւաքեց Հ. Մ. Հաճեան
ՀՀ ՊԿՊԱ	— Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ
ՀՍՀ	— Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՄՄ	— Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան
ՆԳՆ	— Ներքին գործերի նախարարություն
ՊԲՀ	— Պատմաբանասիրական հանդես
Վկ	— Վկայություն
ՔՀ	— «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան
МНМ	— Мифы народов мира
СЭ	— Советская этнография
СПГУ	— Санкт-Петербургский государственный университет
ЧГИКИ	— Чувашский государственный институт культуры и искусств

CONTENTS

Preface	9
1. Stepan Lisitsian (on the occasion of his 150th birthday) <i>Lilia Vardanyan</i>	11
I. THE ARMENIAN GENOCIDE, SELF-DEFENCE, CANONIZATION	
2. Shaping the image of “the enemy” as supporting factors for the mass violence in the context of the Armenian Genocide <i>Hasmik Grigoryan</i>	18
3. The heroic battle of Moussa dagh according to the testimonies of the eyewitness survivors <i>Verzhine Svazlyan</i>	27
4. Andranik: folklore character <i>Alvard Ghaziyan</i>	41
5. Canonization of the martyrs of the Armenian Genocide as a cultural event <i>Harutyun Marutyan</i>	54
II. STALINISM: YESTERDAY AND TODAY	
6. The forced relocation of Armenians and the subgroup of “Turks” in specific localities exiled from the Black sea area <i>Hranush Kharatyan</i>	66
7. Altayan exile as a source of innovations <i>Levon Abrahamian</i>	81
8. The localization of the monument of Anastas Mikoyan as a “place of memory” <i>Hasmik Knyazyan</i>	90
III. OLD AND NEW REFUGEES/IMMIGRANTS IN ARMENIA	
9. Generation change issues in compatriotic unions <i>Anna Markosyan</i>	106
10. The Pand pilgrimage as a paradigm of the Getashen descendents’ identity <i>Gayane Shagoyan, Arsen Hakobyan, Victoria Khurshudyan</i>	116
11. The process of integration and naturalization of Armenian refugees from Azerbaijan (1988–1992) <i>Shushanik Ghazaryan</i>	126
12. The process of accomodation of Syrian Armenians <i>Armenuhi Stepanyan</i>	135
13. Language as an important component for Syrian Armenians cultural adaptation (an ethno-sociological survey) <i>Gayane Hakobyan</i>	143

IV. ETHNOGRAPHY OF MUSEUM OBJECTS

14.	The types of money and their ritual significance
<i>Armine Zohrabyan</i>	156
15.	Manifestations of compositions and ornaments
of Armenian carpets in middle age Spanish carpets
<i>Lilia Avanesyan</i>	168
16.	Necklaces with dragon symbols
<i>Astghik Israelian</i>	179
17.	On the issue of promoting of ethnographic artifacts and collections
in the light of modern market relationships
<i>Lianna Gevorgyan</i>	193

V. BELIEF, RITUAL, FESTIVAL

18.	Trepanation in the Late Bronze and Early Iron ages (on anthropological
materials from the territory of the Lori region of Armenia)
<i>Anahit Khudaverdyan, Suren Hobosyan</i>	206
19.	The miracle factor in the religious-ecclesiastical legends of Moks
<i>Ester Khemchyan</i>	217
20.	The soul outside of the body in Armenian tales of magic
<i>Tamar Hayrapetyan</i>	231
21.	The Hisnakats (Forty days) feast epiphany
<i>Hasmik Abrahamyan</i>	243
22.	On the tradition of raising of Varaz-Trdat, the Prince
of Caucasian Albania, on the shield
<i>Artak Dabaghyan</i>	255
23.	Reflection in the “curtail form” of the ritual in
the name of one plant
<i>Emma Petrosyan, Zaruhi Sudjyan</i>	263
24.	Funerals that can be photographed and
funerals that can not be photographed
<i>Smbat Hakobyan</i>	269
25.	Armenian-Catholic community of Samtskhe-Javakhk
(an attempt of historic-ethnographic research)
<i>Sose Grigoryan</i>	279

VI. SACRAL PLACE AND CHURCH

26.	Sacred landscape of Tirinkatar on Aragats
<i>Arsen Bobokhyan</i>	290
27.	Sacred objects from medieval Sagmosavank
<i>Ashot Manucharyan</i>	302
28.	Mount Cassius in traditional ancient beliefs and
folk tales of Armenians in the Antioch region
<i>Hagop Tcholakian</i>	313

29.	Two churches, two communities: social and religious context of newly built churches <i>Yulia Antonyan</i>	328
VII. LEISURE		
30.	The cafn environment in Yerevan: eastern space with western trajectory <i>Gohar Stepanyan</i>	340
31.	Leisure time structure changes in urban residential areas of the Republic of Armenia <i>Ruben Ohanjanyan</i>	353
VIII. PUBLIC DISCOURSE AND BEHAVIOUR		
32.	The interactions of culture and certain contemporary fundamental issues in Armenian public perceptions <i>Nikol Margaryan, Meline Torosyan</i>	366
33.	Some aspects of gender communication issues in Post-Soviet Armenia <i>Lilit Manukyan</i>	383
IX. AGRICULTURE AND GATHERING		
34.	Agricultural customs in Armenia in the 17th century according to historiographers Zakaria Kanakertsi and Zakaria Aguletsi <i>Christine Papikian</i>	392
35.	Gathering of wild fruits in Lori <i>Angela Amirkhanyan</i>	
X. EPIC POEM		
36.	Armenian folk heroic epic <i>Armen Petrosyan</i>	414
37.	Aram Ghanalanyan: writing down and editing the versions of “Sasna tsrer” (Daredevils of Sassoun) epic poem <i>Anna Poghosyan</i>	426
38.	The religious ceremonial component in the Armenian epic “Sasna tsrer” <i>Sargis Harutyunyan</i>	439
XI. FAIRY TALE		
39.	Gift-bringer and adviser animals in the Armenian folk tales <i>Marine Khemchyan</i>	446
40.	Fairy tale narration today <i>Nvard Vardanyan</i>	458

XII. MINOR FOLKLORE GENRES

41.	Thematic manifestations of children's humor <i>Armen Sh. Sargsian</i>	470
42.	Folklore and ethnographic materials in the Vedi region <i>Svetlana Vardanyan, Hasmik Margaryan</i>	484
43.	Distinctive Armenian words in the dialect of Turkey's Hamshentsi <i>Sergey Vardanyan</i>	491
	Abbreviations	503

**ՀԱՊԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

XVII

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ
Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին նվիրված ժողովածու

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY**

1

ARMENIAN FOLK CULTURE

XVII

TRADITION AND MODERNITY IN ARMENIAN CULTURE
Festschrift for Stepan Lisitsian on the occasion of his 150th birthday

Խմբագիրներ՝
Հարություն Մարության,
Թամար Հայրապետյան,
Սուրեն Հոբոսյան

Էջադրում և ձևավորում՝
Արթուր Հարությունյան

ISBN 978-9939-9178-2-5

9 789939 917825

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐԴԱՌԱԿԱՆ ԴԱՏԱԿԱՆ ՄԱԿԱՆՈՒՅԹՈՒՄ